

INHOUD

Inleiding 7

William den Boer

Wij zagen de Christus winnen 27

De Christus victor-benadering voor onze tijd

Reinier Sonneveld

Christus victor: oudste model van verzoening? 53

Jezus' kruisdood en opstanding in de oude kerk

Riemer Roukema

Onrecht wordt rechtgezet 73

Anselmus over Christus victor en Verzoening door voldoening

Bernard van Vreeswijk

Ken uw plaats 89

Verzoening en plaatsbekleding in de dialectische theologie

Cees-Jan Smits

Christus als middel tot verzoening met God 107

Een evangeliecentrisch perspectief

Kees van Kralingen

De 'blinde vlek' van Tim Keller 129

Een wegging van Reinier Sonnevelds kritiek op Tim Kellers visie op het evangelie

William den Boer

'Tegen u, tegen u alleen heb ik gezondigd' 145

God, mens en zonde in gereformeerd perspectief

Dolf te Velde

Hoe vergeeft God? Hoe overwint God het kwaad? 157

Over Christus victor en Bijbels-theologische motieven
achter het concept genoegdoening

Hans Burger

Op zoek naar de toren in het midden 177

Verzoening in de westerse context

Gert-Jan Roest

Appendix: Afscheid van Verzoening door voldoening? 189

Mijn leeservaring met *Het vergeten evangelie*

William den Boer

Over de auteurs 207

... pro nobis tibi victor et victima, et ideo victor, quia victima...

... Hij die voor ons tegenover U overwinnaar is en slachtoffer,
en daarom overwinnaar, omdat Hij slachtoffer is...

Augustinus, *Confessiones*, X, 43

... Zie, de Leeuw Die uit de stam van Juda is, de Wortel van David, heeft
overwonnen (...)
en zie: te midden van de troon (...) stond een Lam als geslacht...

Openbaring aan Johannes 5:5-6 (HSV)

INLEIDING

William den Boer

Het kruis staat niet voor niets symbool voor het christelijk geloof zelf: Jezus' kruisdood vormt de diepste kern ervan. Jezus brengt verlossing door aan het kruis een gruwelijke dood te sterven. Maar hoe kan het leven, de dood en de opstanding van één mens verlossing betekenen voor de mensheid?

Toen ik in november 2018 de aankondiging zag van Reinier Sonnevelds *Het vergeten evangelie*¹ werd mijn nieuwsgierigheid meteen gewekt. Ik wist dat Sonneveld regelmatig aandacht vroeg voor zijns inziens vergeten aspecten van het evangelie, met name voor de oudchristelijke *Christus victor*-benadering. En weinig theologen zijn in staat om zo pakkend en beeldend een verhaal neer te zetten als hij. Toen ik het boek had gekocht en opensloeg bij de ronkende aanbevelingen, voegde zich bij die nieuwsgierigheid eerlijk gezegd al snel een dosis wantrouwen. 'Briljant! Eindelijk een boek dat duidelijk maakt waarom wij verlossing nodig hebben en in welke zin Jezus Christus onze verlosser is', stelt Erik Borgman. Zou het werkelijk zo zijn dat dit boek ons, anders dan al die andere boeken, gaat openbaren waarom we verlossing nodig hebben en hoe Jezus daar een rol in speelt?

Reinier Sonneveld stelt in zijn boek een indringende vraag aan de orde:

Een van de grootste theologische vragen, die echter zelden fundamenteel wordt behandeld, is hoe dit individuele gevecht van Jezus betekenis voor de mensheid heeft. Waarom is de overwinning van een mens de redding van de mensheid? Hoe kan zijn gevecht met specifieke vormen van kwaad het verlies van het kwaad betekenen?

Twee antwoorden op deze hoe-vraag die in tweeduizend jaar kerkgeschiedenis een belangrijke rol hebben gespeeld, zijn de oudchristelijke

1 Reinier Sonneveld, *Het vergeten evangelie. Het geheim van Jezus verandert alles*, Amsterdam 2018.

Christus victor-benadering en het model van Verzoening door voldoening. Reinier Sonneveld voert in zijn boek een krachtig pleidooi voor het eerste model, dat de laatste decennia weer volop aandacht krijgt: Christus victor. De kern ervan is dat God koning wordt, en wel door de executie van Jezus. Toen Jezus werd gekruisigd, werd de mensheid gered. Verzoening vindt plaats door te overwinnen wat God en mens van elkaar scheidt – het kwaad in en buiten ons. Waar velen de Christus victor-benadering combineren met die van Verzoening door voldoening, wijst Sonneveld dit laatste model resoluut van de hand en betitelt hij aspecten ervan als 'on-Bijbels'. Hij stelt scherpe vragen bij de gedachte dat God genoegdoening zou eisen, en dat Jezus plaatsvervangend de straf draagt en de schuld betaalt.

Op 8 maart 2019 organiseerden Weetwatjegeloof.nl en Permanente Educatie Predikanten (waarvoor ik als projectmanager verantwoordelijkheid draag) een studiedag over Sonnevelds boek in de Broederkerk te Kampen. Een veelal sterk uitgebreide en geannoteerde uitwerking van de bijdragen² aan deze drukbezochte studiedag verschijnt in deze bundel. Anders dan de studiedag zoomt dit boek sterk in op de vraag of en zo ja op welke wijze beide benaderingen van Jezus' kruisdood, zowel Christus victor als Verzoening door voldoening, elkaar (in de theologiegeschiedenis) hebben aangevuld en/of kunnen of zelfs moeten aanvullen. Daarnaast is er een artikel opgenomen waarin ik Reinier Sonnevelds kritiek op Tim Kellers visie op het evangelie tegen het licht houd, en verder is als appendix mijn eigen leeservaring met *Het vergeten evangelie* toegevoegd.

Het boek fascineerde mij. Op verschillende plekken schreef ik 'mooi!' in de kantlijn, maar het riep ook veel tegenspraak op. De vragen die bij mij opkwamen werden bepalend voor de opzet van de studiedag en worden grotendeels dus ook in deze bundel besproken en van een antwoord voorzien. Wordt in *Het vergeten evangelie* recht gedaan aan Verzoening door voldoening? Was Anselmus inderdaad zo'n beetje de eerste die ermee kwam of heeft deze benadering wel oudkerkelijke wortels, zoals ook wordt verdedigd? Welke exegetische en Bijbels-theologische argumenten zijn er voor beide 'modellen' van verzoening aan te dragen, en heeft Sonneveld gelijk dat het element van 'genoegdoening' niet Bijbels te funderen

2 De bijdragen van de studiedag zijn als video gepubliceerd op weetwatjegeloof.nl/verzoening.

is?³ Hoe functioneerde het *Christus victor*-model in de context van de oude kerk? Hoe hebben juist deze twee modellen van verzoening een rol gespeeld in de kerkgeschiedenis, ten tijde van Reformatie en gereformeerde orthodoxie, maar ook in twintigste-eeuwse en recente discussies over verzoening, in Nederland, Duitsland en de Angelsaksische wereld? Welke rol speelt de culturele context met betrekking tot de verzoeningsleer; kan de actuele context verklaren waarom de *Christus victor*-benadering momenteel zo in de belangstelling staat? Welke consequenties heeft de keuze voor een of andere combinatie van beide benaderingen voor andere aspecten van iemands theologische visie, zoals de antropologie, godsleer, zondeleer en soteriologie? Hoe moeten we in het licht van het antwoord op deze vragen *Het vergeten evangelie* waarderen?

In het vervolg van deze inleiding geef ik beknopt de denklijnen en conclusies weer die in de diverse bijdragen naar voren worden gebracht. Uiteraard zijn de accenten die ik leg en de constatering die ik doe voor mijn rekening. Hopelijk helpt het om de rode draad van deze bundel vast te houden tijdens het lezen van de afzonderlijke bijdragen.

Reinier Sonnevelds kritiek op Verzoening door voldoening

De eerste bijdrage in deze bundel is van Reinier Sonneveld zelf. Ik vroeg hem om zijn kritiek op Verzoening door voldoening en zijn alternatieve voorstel in deze bundel nog eens helder uiteen te zetten en daarin de feedback te verwerken die hij tijdens de studiedag ontving. Sonneveld poneert in zijn bijdrage, zoals hij eerder ook al in zijn boek deed, dat het model van Verzoening door voldoening niet klopt. Dit model suggereert namelijk dat we niet zozeer van het kwaad, maar van Gods woede moeten worden gered. Christus stilde plaatsvervangend aan het kruis die toorn van God, met als gevolg dat mensen kunnen worden gered. Wie alleen deze versie als het evangelie kent, mist de ervaring van vrijheid, geloofsverdieping en verrijking van de relatie met God die het 'Bijbelse evangelie' geeft. Sonneveld geeft in zijn hoofdstuk een opsomming van maar liefst 29 'veelgestel-

3 Recent nog werd in *Theologie van het Nieuwe Testament in twintig thema's*, onder redactie van Armin Baum en Rob van Houwelingen (Utrecht 2019) door Volker Gäckle een hoofdstuk gewijd aan 'De betekenis van Jezus' dood', p. 149-166. Hij concludeert op pagina 164 dat 'we de categorie 'verzoening door voldoening' niet te snel moeten opgeven om aan moderne kritiek tegemoet te komen. Dat zou hetzelfde zijn als de kern van de nieuwtestamentische soteriologie opgeven, die weet heeft van een (van menswege) onherstelbare zondeschild en van Gods eschatologische oordeel over de mensheid. De reformatorische verdieping van Anselmus' satisfactieleer steunt nog steeds op stevige nieuwtestamentische pijlers.'

de' vragen bij Verzoening door voldoening (in *Het vergeten evangelie* waren het er nog 'maar' elf, in 2014 zeven).

God heeft niets nodig om te kunnen vergeven, en al helemaal niet het offer van zijn eigen Zoon. Jezus Christus is juist de ultieme openbaring van Gods vergevingsgezindheid. Hij kwam dus niet om Gods toorn te stillen, maar om het kwaad te verslaan. De Christus overwon het kwaad door als het nieuwe hoofd van de mensheid ten onrechte kwaad, lijden en dood te ondergaan. Onder de hevigste druk bleef Hij trouw aan God, Hij doorstond de zwaarste beproeving. Zo absorbeerde Jezus Christus het kwaad. Alles leek verloren, maar zijn opstanding uit de dood bewijst het tegendeel: God heeft gewonnen, Hij is Koning. Het evangelie roept ons op om in die vrijheid te staan en net als Jezus het kwaad niet langer te laten zegevieren. De Christus liet op aarde ultiem God gebeuren, bij Christus ervaren we God het meest vergaand. Zijn leven, sterven en opstanding openbaren wat werkelijk goed en wat werkelijk kwaad is. God neemt ons mee in zijn overwinning en zo zien we overal waar de liefde regeert, tekenen van Gods koninkrijk ontstaan. De beslissende slag is gestreden, de definitieve overwinning – Christus' wederkomst – nadert. Kortom: God is overvloedige liefde, in Christus is deze liefde 'aards' ten volle gebeurd, en in zijn Geest kunnen wij dat uitleven.

Een combinatie van Verzoening door voldoening met Christus victor noemt Reinier Sonneveld onmogelijk. Wel wil hij elementen uit het model van Verzoening door voldoening overnemen. Als hij vervolgens de zes teksten bespreekt die volgens hem het vaakst als 'bewijs' voor Verzoening door voldoening worden aangehaald, interpreteert hij ze alle op zo'n wijze dat het voor Verzoening door voldoening essentiële element van 'voldoening' er niet uit afgeleid kan worden. Ook Romeinen 3:25v., de interpretatie van de termen 'hilasterion' en 'hilasmos', en kernteksten uit Hebrëënen 9 en 10 leveren voor Sonneveld geen werkelijke toenadering tot Verzoening door voldoening op. De cultische, economische en juridische metaforen die de Bijbel in verband brengt met Christus' lijden zijn eenvoudig te combineren met de koninklijke en militaire metaforen die in de Christus victor-benadering centraal staan.

Dat Sonneveld in de Bijbel geen 'bewijzen' voor Verzoening door voldoening aantreft, heeft te maken met zijn hermeneutiek. Christelijke theologie, zo stelt hij, begint bij 'hoe wij de Christus hebben ervaren'. 'We beginnen bij onze ontmoeting met de levende Christus. Ik geloof dat Christus overwint omdat ik Hem zie overwinnen!' Ziedaar de titel van zijn hoofdstuk. Bijbelpassages komen vervolgens wel ter sprake, maar secundair, omdat de Christus het fundament is, 'niets en niemand anders'. Als belangrijk hermeneutisch principe hanteert Sonneveld de regel 'dat je meebeweegt met de prioriteiten die een tekst zelf communiceert'. Onze

ervaring van Christus als de Overwinnaar bepaalt daarom hoe we afzonderlijke Bijbelteksten dienen te interpreteren. Verzoening door voldoening daarentegen baseert zich slechts op een tiental losse Bijbelteksten die, zoals Sonneveld heeft willen aantonen, met de bril van *Christus victor* op ook heel goed anders geïnterpreteerd kunnen worden.

Oordeel en (eeuwige) straf komen bij Sonneveld in een ander perspectief te staan dan bij Verzoening door voldoening het geval is. De onontkoombare eeuwige straf voor ‘onze beperkte zonden in dit tijdelijke leven’ die een van de uitgangspunten vormt voor Verzoening door voldoening, is voor Sonneveld per definitie onrechtvaardig. Gelovigen, voor wie Christus de straf heeft gedragen, worden daarentegen helemaal niet gestraft. Een eerlijke rechter, aldus Sonneveld, straft juist wel, geen dader komt zomaar weg, maar hij doet dit proportioneel, oftewel tijdelijk. ‘De aanhangers van Verzoening door voldoening kunnen meestal alleen een eeuwigdurende, bewuste marteling zien als manier om recht te doen aan Gods verlangen naar recht. Dat is een tunnelvisie en het tegenovergestelde van recht.’ Als het kwaad eeuwig zou blijven bestaan, zou God niet ‘alles en in allen’ worden, en dus blijvend ergens verliezen. Een van de manieren waarop er recht zal geschieden, is dat mensen na hun dood met elkaar en met God als grote mediator een langdurig en pijnlijk proces van verzoening aan zullen gaan. Er is sprake van alverzoening, maar niet zonder een rechtvaardige – dus tijdelijke – hel, aldus Reinier Sonneveld.

De hoofdvraag van deze bundel, namelijk of (en zo ja op welke wijze) beide benaderingen van Jezus’ kruisdood, dus *Christus victor* en Verzoening door voldoening, elkaar kunnen of zelfs moeten aanvullen, wordt door Reinier Sonneveld dus nog altijd negatief beantwoord: voldoening of genoegdoening blijft zijns inziens een on-Bijbels concept en bovendien een vrij late theologische uitvinding. Verzoening door voldoening blijft hij daarom scherp afwijzen – en de argumenten zijn vele en niet mals. Dat maakt de vraag des te urgenter of er een ander perspectief mogelijk of zelfs nodig is en hoe dat perspectief eruitziet. De resterende bijdragen zoomen elk in op een of meer aandachtsvelden en vormen daarmee stuk voor stuk een uitdaging voor Reinier Sonneveld en allen die zich door zijn kritiek op Verzoening door voldoening en pleidooi voor een alternatieve visie aangesproken weten. We beginnen bij de kerkhistorische bronnen, kijken vervolgens in de spiegel van de dialectische en de Angelsaksische theologische traditie en laten ons ten slotte richting wijzen door belangrijke Bijbels-theologische en systematisch-theologische overwegingen.

Bronnen: oude kerk en middeleeuwen

Riemer Roukema en Bernard van Vreeswijk gaan in op de vraag hoe er over *Christus victor* en Verzoening door voldoening werd gedacht in de oude kerk en de middeleeuwen.

Hoe werd in de eerste eeuwen van de kerk gedacht over de verlossing en over de verzoening tussen God en de mensheid die door Jezus Christus tot stand waren gebracht? Roukema laat allereerst zien dat het Nieuwe Testament hiervoor een grote verscheidenheid aan uitdrukkingen en beelden gebruikt. Hij bespreekt vervolgens hoe er in geloofsbelijdenissen van de oude kerk over werd gesproken. Heeft Reinier Sonneveld gelijk als hij stelt dat zijn voorstelling van Jezus Christus als overwinnaar van het kwaad ‘het oudste model’ is, dat in de oude kerk alom werd geleerd?

Ireneüs benadrukte dat Christus met zijn dood en opstanding de duivel en zijn rijk heeft overwonnen en zo de in zonden gevallen mensheid heeft verlost en vergeving van zonden heeft bewerkt. Die gedachte werd in de oude kerk breed gedeeld. De vraag is echter hoe de oudchristelijke overtuiging dat Christus de overwinnaar is zich verhoudt tot andere beschouwingen over zijn dood en opstanding. Is er ook iets te vinden wat lijkt op ‘verzoening door voldoening’ aan Gods gekrenkte eer of toorn? Leerden de kerkvaders dat Christus Gods toorn moest stillen? Voor wie was volgens hen het losgeld van Christus’ leven bestemd: voor God of voor de duivel?

De latere leer van Verzoening door voldoening komt in die termen niet voor in de oude kerk. Enkele incidentele uitspraken in de vierde eeuw gaan wel in de richting, maar hieruit laat zich nog geen welomschreven leer in termen van ‘verzoening door voldoening’ afleiden. Een vervolgvraag is dan of de kerkvaders, zonder een term als genoegdoening te gebruiken, meenden dat Christus in zijn dood de toorn van God de Vader heeft gestild, omdat Hij Gods straf voor de zonden heeft gedragen. Met diverse voorbeelden toont Roukema aan dat die overtuiging in de oude kerk inderdaad wel voorkomt. Volgens diverse kerkvaders stilde Christus met zijn dood Gods toorn over de zonde en verzoende Hij zo God en mensen. Opvallend is echter toch de terughoudendheid waarmee diverse gezaghebbende auteurs hierover schrijven, hetgeen de indruk wekt dat ze tegelijk de moeilijkheid inzien van de vraag of God hiervoor de dood van zijn Zoon nodig had.

Voor wie was de losprijs van het leven van Jezus bestemd? De opvatting van sommige kerkvaders dat de duivel het losgeld ontving, werd niet door allen gedeeld. Daarbij sloot Anselmus zich aan. Hij meende stellig dat het God de Vader was, aan wie Christus zich heeft geofferd en dat Hij aldus voor de zondaren heeft betaald wat Hij voor zichzelf niet verschuldigd was.

De oude kerk geeft dus een nogal gedifferentieerd beeld van de betekenis van Jezus' kruisdood en opstanding. De kerkvaders grepen terug op allerlei Bijbelteksten, maar zijn niet toegekomen aan een samenhangende leer over de verzoening met God en de overwinning op de duivel. De overtuiging dat Jezus Christus met zijn dood de toorn van de Vader over de zonden van de mensheid droeg en zo stilde, is regelmatig impliciet in hun teksten aanwezig, maar wordt doorgaans niet uitgewerkt en soms, naar het schijnt, in twijfel getrokken. Bisschoppen als Cyprianus, Gregorius van Nazianze en Johannes Chrysostomus meenden (in aansluiting aan bijv. Hebrëeën 9:14) wel dat Christus het offer van zijn leven wel degelijk aan God de Vader bracht, maar werkten het niet consequent uit. Roukema zoekt een verklaring hiervoor in het feit dat allerlei kerkvaders er moeite mee hadden dat God dan dit offer van zijn Zoon nodig zou hebben en daarmee zou lijken op de wraakzuchtige Griekse goden die het offer van een geliefd kind eisten. Hij constateert dat er in dat opzicht sprake is van overeenstemming met de moeite die Sonneveld en andere hedendaagse christenen hebben met 'genoegdoening' aan Gods wraak. Zowel diverse oud- en nieuwtestamentische teksten als de overwegingen van de oude kerk bij de verlossing door Christus zijn volgens Roukema echter rijker geschakeerd dan door hedendaagse voorstanders van *Christus victor* wordt gesuggereerd.

Bernard van Vreeswijk bespreekt in zijn hoofdstuk de visie van middeleeuwer Anselmus op de vraag waarom Christus moest sterven. Is het model van Verzoening door voldoening een uitvinding van Anselmus? Is de kritiek op dit model – dat het er ten onrechte van uitgaat dat God genoegdoening eist – terecht? Allereerst stelt Van Vreeswijk vast dat er verschil is tussen de visie van bijvoorbeeld Tim Keller en die van Anselmus: er zijn twee varianten op het model van Verzoening door voldoening. Waar bij Keller het straffen van de zonde belangrijk is als middel tot voldoening, staat bij Anselmus het herstel van het onrecht centraal: genoegdoening houdt voor Keller in dat de zonde wordt gestraft, voor Anselmus dat de schade wordt hersteld. Hetzelfde verschil treedt op als er sprake is van plaatsvervangende genoegdoening door Christus: Hij wordt in plaats van de zondaar gestraft (de reformatorische variant) of Hij herstelt het aangedane tekort (de anselmiaanse variant).

Hoe kwam Anselmus tot zijn 'model'? In zijn boek *Cur Deus Homo* zoekt Anselmus het antwoord op één vraag: waarom moest God mens worden en zoveel lijden ondergaan? Het gangbare antwoord in zijn tijd – om de mens uit de handen van de duivel te verlossen – klopte volgens hem niet. Maar hoe zit het dan wel? Anselmus start met een bespreking van de vraag wat zonden zijn en hoe zonden vergeven worden. Centraal staat daarin

genoegdoening. Zo wordt onrecht hersteld. De mens heeft God niet de gehoorzaamheid, de eer, gegeven die hij Hem was verschuldigd vanwege zijn waardigheid. De mens is tekortgeschoten in liefde tot God. De dader moet ervoor zorgen dat het weer goedkomt, dat het onrecht wordt hersteld – het is niet het slachtoffer dat, door wraak, het onrecht dient te herstellen. De mens dient tegenover God het tekort aan gehoorzaamheid dus te herstellen. Onrecht is voor God onverdraaglijk – vergeving alleen heft dat tekort niet op. Daarom kan genoegdoening niet gemist worden en is barmhartigheid zonder gerechtigheid geen oplossing.

Echter, genoegdoening door de mens is op geen enkele manier mogelijk. De mens is er niet toe in staat. Daarom moest God wel mens worden. Christus' leven en sterven maakt het menselijk tekort goed door zijn volledige gehoorzaamheid aan zijn Vader. Het offer van zijn leven als Zoon van God was van veel grotere waarde dan datgene wat de zonde van de mensheid moest goedmaken. Christus vroeg zijn Vader om de beloning voor zijn daad aan de zijnen – de mens – ten goede te laten komen als genoegdoening.

Ook in de oude kerk waren er noties die Christus' lijden in de sfeer van het recht trokken – verlossing gebeurt op een rechtvaardige manier, schrijft Bernard van Vreeswijk. Die lijken beter aan te sluiten bij de reformatorische variant dan bij Anselmus' visie op genoegdoening door Christus' lijden en sterven als herstel van onrechtmatig tekort. Daarin lijkt hij de eerste te zijn geweest, al maakte hij gebruik van noties die al lang in het christendom leefden.

Eist God volgens Anselmus genoegdoening? Beter is het om hier het woord 'vereist' te gebruiken: voor een goede oplossing voor de zonde, een goed herstel van de mens en van de wereld, voor vergeving, is genoegdoening vereist. Een goede wereld is anders niet mogelijk. En het is een vereiste waar God zelf in voorziet.

Bernard van Vreeswijk sluit af met enkele vragen waar Anselmus het Christus *victor*-model voor plaatst. Is het kwaad verdragen en absorberen wel voldoende om het aangedane onrecht recht te zetten? Is een variant van het Christus *victor*-model die de vraag naar het recht niet stelt, niet gewoon een uitoefening van – zij het in onmacht verhulde – macht?

Spiegel: verzoening in de dialectische en Angelsaksische theologie

Christus *victor* en Verzoening door voldoening hebben hun bronnen in de oude kerk en de middeleeuwen. De eeuwen door is er vervolgens op gereflecteerd. In deze bundel vragen Cees-Jan Smits en Kees van Kralingen